

Спасо-Преображенський собор в місті Чернігові (фото з Вікіпедії)

Шолом та кальчуга давньоруського воїна. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ. Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

ДАВНЬОРУСЬКІ СВЯТИНІ: ЦЕРКВА УСПІННЯ БОГОРОДИЦІ «ДЕСЯТИННА»

Олена Шапіро
мистецтвознавиця,
м. Київ

Після державного Хрещення у 988 році відбулися важливі зміни у духовних цінностях наших пращурів, які відмовилися від язичницького ідолопоклонства і на вернулися до віри у Святу Трійцю: через обряд хрещення, просвітлення Святим Євангелієм та богослужіння в церкві вони знайшли свій шлях до Спасіння.

Перший мурований храм церква Успіння Пресвятої Богородиці «Десятинна», що відкрив слов'янам нове життя у Христі, заслуговує на особливе вшанування. Незважаючи на те, що до сьогодні збереглися лише залишки фундаментів храму, важко переоцінити значення цієї святині – величного символу Божого покровительства над нашими землями. Наступною сакральною спорудою столиці став Софійський собор, і згодом київська земля засяяла від хрестів на куполах багатьох церков: Благовіщення над Золотими Воротами, св. Георгія та св. Ірини, Успенського собору Києво-Печерської Лаври, Свято-Михайлівського Собору Видубицького монастиря, Михайлівського Золотоверхого собору, церкви Успіння Богородиці «Пирогоща».

З Біблії ми знаємо про пророцтво святого апостола **Андрія**, який вирушив із проповіддю слова Божого у східні країни, пройшов узбережжям Чорного моря та піднявся Дніпром до місця, де тепер стоїть Київ. На дніпровських пагорбах св. Андрій проголосив пророцтво: *«На цих горах засяє благодать Божа, буде місто велике, і Бог збудує тут багато церков»*. Онук княгині **Ольги** – св. князь **Володимир** – прийняв християнство за грецьким (східним) обрядом, привіз із Візантії ікони і священників та збудував перший мурований християнський храм – церкву Успіння Богородиці, віддавши на її утримування десяту частину доходів, тому церква і отримала назву *«Десятинна»*. До речі, покровительству Божої Матері було присвячено чимало давньоруських київських храмів: церкву Благовіщення Діви Марії над Золотими воротами, Собор Успіння Богородиці Києво-Печерської лаври, церкву Богородиці «Пирогоща» на Подолі.

Десятинну церкву звали на Старокиївській горі, де раніше було язичницьке капище. За однією з версій, св. князь Володимир звелів закласти храм на тому місці, де раніше було житло християнських першомучеників **Феодора Варяга** та його сина **Івана**. Під час розкопок біля фундаментів Десятинної церкви археологи знайшли залишки зруйнованого двоповерхового дерев'яного зрубу.

«У 1908 році археолог Мілеєв знайшов під південною апсидою церкви заглиблену дерев'яну споруду – сосновий зруб розмірами 4,8х4,2 м. Знахідка одразу привернула увагу, дехто навіть стверджував, що відкритий зруб і є залишками житла варягів-християн. Під час спорудження [Десятинної] церкви зруб було частково пошкоджено. Але на його дні знайшли фрагмент людської кістки, срібну пряжку, накладку на сагайдак для лука та уламок дирхема з прокресленим хрестом. Отже, розкопана споруда, швидше за все, була похованням, а не житлом» [1].

Датування храму походить з літопису, де зазначено, що церква Успіння Богородиці збудована князем Володимиром у 989–996 роках. Проте дослідники вважають, що літописного свідчення недостатньо для точного датування. За даними археологів, на території Старокиївської гори було християнське кладовище. Деякі поховання знайдені нижче рівня фундаментів храму, отже вони датуються раніше за його зведення. Тому фахівці вважають, що наприкінці X ст. Десятинна церква ще не була зведена. *«Будівництво кам'яного тринефного храму відбувалося наприкінці X – початку XI ст. У 1017 році він стояв, але остаточно був завершений лише в 1039 році»* [2].

Старокіївська гора із трасуванням фундаментів Десятинної церкви (фото з Вікіпедії)

Досліджені фундаменти датовані XI ст., а залишки архітектурних елементів інтер'єру розділені на дві категорії. Перша належать до VI ст. (це матеріали візантійського походження, що були привезені князем Володимиром як трофеї із Херсонесу), а друга категорія – матеріали XII століття (використані при оновленні Десятинної церкви за часів князя **Володимира Мономаха**).

За архітектурним стилем церква Успіння Богородиці (Десятинна) збудована по візантійській традиції як хрестово-купольний храм. Ця архітектурна система сформувалася у Візантії та в країнах християнського Сходу в V–VIII ст. і починаючи з IX ст. стала традиційною для константинопольської архітектурно-будівничої школи. Архітектурний досвід Візантії (звідки на наші землі прийшло хрещення) суттєво вплинув на сакральне будівництво Київської Русі.

У плані Десятинної церкви домінував знак хреста, що утворювався перетином головного нефу та трансепу. Будівля мала три грановані апсиди та хори. До центральної частини із заходу прилягав нартекс та екзонартекс, з півночі та з півдня добудували галереї. Точна кількість куполів Десятинної церкви невідома, але припускають, що їх було п'ять. Сьогодні можна уявити, як виглядала Десятинна церква, подивившись на Спасо-Преображенський собор у місті Чернігові, що був збудований за зразком Десятинної церкви після 1030 р. сином київського князя Володимира чернігівським князем **Мстиславом Хоробрим**.

Заради будівництва Десятинної церкви до Києва прибули візантійські майстри за підтримки тестя Володимира Великого імператора **Василя II**. Припускають, що до них могли приєднатися також і болгарські майстри.

Для будівництва використовували змішане цегляно-кам'яне мурування у техніці «opus mixtum» (лат.): чередування рядів цеглин із рядами крупного каміння, утепленого у великій кількості густого розчину вапна з домішкою товченої кераміки. Внаслідок цього будівля ставала міцнішою, а на зовнішній поверхні виникали двокольорові смуги різної фактури. Загальні розміри Десятинної церкви (без виступів абсид) – 37х37 м. Глибина фундаменту храму близько 140 см, ширина у центральній частині 110–130 см, у західній та північно-західній частинах – до 200 см.

Цікавою знахідкою археологів стала плінфа (цеглина) із зображенням тризуба – особистого знака князя Володимира. Під час розкопок було знайдено 13 цеглин із тризубом, але за своїми розмірами вони суттєво відрізняються від тієї цеглини, яку відшукали у залишках стіни церкви.

Пам'ятне каміння на місці зведення Десятинної церкви (фото з Вікіпедії)

Дослідники навіть вважають, що вона була вмурована у «малу архітектурну форму» всередині церкви. Одна із наукових версій пояснює походження цієї цеглини: «за припущенням **Д. Йолишина**, вузька плінфа зі знаком Володимира Святославича могла бути спеціально виготовленою для підмурівки під саркофаг з похованням князя» [3].

Плінфа з Тризубом - знаком князя Володимира. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ. Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

Крім головного вівтаря в Десятинній церкві було ще два вівтарі, освячених на честь св. Миколая-Чудотворця та св. Климента Апостола від сімдесяти, єпископа Риму, якого шанували як одного з перших християнських проповідників на територіях Північного Причорномор'я. Згідно з церковним переказом *святий Климент* близько 98 року був засланий до Інкерманських каменоломень, де проповідував Христа і зазнав мученицької смерті у Херсонесі. Серед реліквій Десятинної церкви була голова св. Климента та мощі його ученика Фіви, а також мощі першого Київського митрополита *Михайла*.

Як виглядав Десятинний храм всередині – ми сьогодні знаємо завдяки знахідкам археологів. Перші розкопки здійснені у XVII ст. за ініціативи митрополита *Петра Могили* (1635 р.). Пізніше у XIX ст. за дорученням митрополита *Євгенія Болховітінова* фундаменти церкви дослідив археолог-аматор *Кіндрат Лохвицький* (1824–1826). У XX ст. розкопками займалися професіонали: *Вікентій Хвойка* (1907–1908), *Дмитро Мілеєв* (1914), *Теодосій Мовчанівський* (1936), *Михайло Каргер* (1938–1939), *Гліб Івакін* (2005–2010).

В інтер'єрі церква було прикрашена різнобарвними мозаїками та фресками. Вівтарна перегородка Десятинної церкви виготовлена з мармуру та прикрашена різьбленням із двох сторін (на думку дослідників, вона була виготовлена у VI ст.). Колони, цоколи, одвірки зроблені із мармуру, а огорожа хорів – з шиферних плит. Кожен вид плиток – мозаїчних, керамічних, полив'яних – призначався для певної частини храму. Підлогу церкви виклали орнаментом з різнокольорового каміння. До наших днів зберігся фрагмент підлоги храму, що грецькою називається «омфалій». Він був знайдений під час розкопок під керівництвом археолога *Гліба Івакіна* у 2005–2010 роках, а зараз експонується в Національному заповіднику «Софія Київська».

Експонати з виставки «Церква Богородиці Десятинна: архітектурно-мистецький образ», що відбулася в Національному музеї історії України з нагоди 1025-річчя від освячення Десятинної церкви, дають можливість скласти уявлення про оформлення першого мурованого храму. Зокрема, на виставці було представлено фрагмент шиферних плит та мармурового карнизу з рельєфним рослинним орнаментом (кін. X – поч. XI ст.), черепицю зі знаком хреста (кін. X ст.), фрагменти «голосників» – глиняних кувшинів, що були вмуровані у стіни церкви для кращої акустики (кін. X – поч. XI ст.). Дуже цінною знахідкою археологів є барельєф із зображенням Богоматері Одигітрії – «Богородиця з Христом», датований XII – XIII ст.

Барельєф Богородиця з Христом. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ. Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

Увесь храм був прикрашений візантійською мозаїкою та фресками. На підкупольному просторі було зображення Христа Пантократора (Вседержителя). Апсиду Десятинної церкви прикрашала фігура Богородиці Оранти. Мозаїчні композиції склалися із кубиків смальти («smalto» – емаль *итал.*), яку виготовляли з розплавленого скла, забарвленого у різні кольори за допомогою додавання солей та окисів металів. Іноді смальту робили з різнобарвного каміння – мінералів. А вишукано красиву золоту та срібну смальту виробляли шляхом спресовування кольорової фольги між двома шарами гарячого скла. Усі кубики із непрозорого скла маловразливі до дії атмосферних явищ, тому за століття смальта не втратила свіжості кольорів. На початку створення мозаїчної композиції майстер обережно малював на штукатурці силует зображення, а потім викладав усю композицію, вдаваючи у вогу штукатурку кубики смальти. Ґрунт під мозаїками мав три шари, його середня товщина дорівнювала 3–6 см, типовий розмір кубиків смальти – 1 кв. см.

Фрагменти мозаїки. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ. Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

Кольорове каміння для виготовлення смальти. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ. Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

Раніше вважалося, що дорогоцінну золоту та срібну смальту, яку використовували для створення ефекту небесного світла, завчасно привозили із Константинополя. Проте розкопки археологів довели, що на території храмів, збудованих після Десятинної церкви (Софійського собору, Успенського Собору Києво-Печерської Лаври), існували майстерні з горнами, де виготовляли смальту. На виставці «Церква Богородиці Десятинна» було представлено цікаві взірці каміння для створення мозаїк, а також готові кубики смальти синього, зеленого, жовтого, червоного кольорів. Шматки смальти виявили під час розкопок під керівництвом *Михайла Каргера* у 1938 році. Також були знайдені фрагменти мозаїки.

Кубики смальти. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ. Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

Фрески робили по вологому тиньку. Для того щоб він довше утримував вологу під час створення живопису, майстри додавали до вапняного тіста наповнювачі: солому, товчену цеглу та відходи від смальтового виробництва. Для створення фарби для фресок використовували чисті пігменти, а потім розводили їх водою. Збереглося чимало уламків фресок Десятинної церкви із фрагментами рослинного та геометричного орнаментів. На виставці в Національному музеї історії можна було побачити фрагмент із обличчям святого (кін. X ст), фрагменти фресок із слідами позолоти, а також фрески із написами – графіті.

Серед найбільш значимих знахідок Десятинної церкви – різьблений шиферний саркофаг XI ст., що був знайдений археологами у 1826 році. Він зроблений із семи плит пірофілітового сланцю та декорований різьбленням у візантійському стилі. Довжина – 198 см, ширина – 60 см, висота – 96 см. Плити зсередини з'єднані двома залізними скрепами. Відомо, що храм був усипальницею княжого роду: у 1007 р. сюди із Вишгорода було перенесено останки *княгині Ольги*, у 1011 р. в храмі поховано дружину святого рівноапостольного князя Володимира – візантійську *царівну Анну*, а у 1015 році поховано і самого засновника храму, Хрестителя всієї Київської Русі. Пізніше, у 1044 р., поховано останки князів *Ярополка* та *Олега Святославичів*, у 1078 р. – князя *Ізяслава Ярославича*, у 1093 р. – князя *Ростислава Мстиславича*.

Уламки із графіті 11-13 ст. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ. Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

Вважається, що знайдений саркофаг був похованням св. княгині Ольги. У 1007 році св. князь Володимир разом із Київським митрополитом *Леонтієм* здійснив перенесення мощів св. княгині Ольги з Вишгорода до Десятинної церкви. Літопис оповідає, що «*князь одразу подбав про те, щоб сюди [у Десятинну церкву] було перенесено останки рівноапостольної княгині Ольги – першої християнки серед людей знатних, правителів Русі, і не сховав їх під спудом, але відкрито поклав їх заради тих, хто приходить до неї з вірою та отримує зіллення*».

Проте історики вважають, що вигляд цього саркофагу не схожий на опис, де зазначено, що у верхній частині має бути віконце, через яке можна було побачити мощі святої. У «Житті св. княгині Ольги» написано: «*над гробницею блаженної Ольги в церковній стіні було вікно; і якщо хтось із твердою вірою приходив до чесних мощей, віконце само собою відкривалося, і той, хто стояв зовні, чітко бачив через віконце чесні чудотворні мощі, причому особливо гідні бачили й чудесне сяйво, що виходило від них, і той, хто мав віру, страждав якоюсь недугою, зараз же отримував зіллення. А для тих, хто приходив з маловір'ям, віконце відразу закривалося, і вони не могли бачити чесних мощей, якщо і знаходився хтось у церкві, то бачив тільки труну і не отримував зіллення...*».

Безперечним залишається той факт, що мощі святої княгині Ольги, так само як і мощі святого князя Володимира, були засипані під завалами внаслідок руйнування церкви Успіння Богородиці військами хана *Батия* у 1240 році.

Мозаїка підлоги Десятинної церкви (фото з Вікіпедії)

Фрагмент підлоги – «омфалія» – був знайдений під час розкопок археолога Гліба Івакіна у 2005–2010 роках (фото з Вікіпедії)

Численні розорення та руйнування Десятинної церкви мали трагічні наслідки. У першій половині XII століття внаслідок землетрусу стіни храму зазнали часткового обвалу, але згодом його відремонтували – перед західним фасадом звели пілон, що підтримував стіну. Потім, у 1169 році, храм зазнав нападу і пограбувань військовими на чолі з **Мстиславом Андрійовичом**, сином князя **Андрія Боголюбського**: «і взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали... всі святині було забрано». Пізніше, у 1203 році, Київ захопили війська **Рюрика Ростиславича**, **Ольговичі** та половці, які розграбували Десятинну церкву та Софійський Собор, а також пограбували та спалили Верхнє місто і Поділ. Але найжахливішою стала саме татаро-монгольська навала, коли у мурованому храмі Успіння Богородиці ховалися від страшної небезпеки не тільки кияни, але й мешканці навколишніх поселень. У чорний день 6 грудня 1240 року

Десятинна церква була зруйнована жорстокими ординцями на чолі з ханом **Батием**, онуком **Чингізхана**.

Літописці повідомляють: «прийшов Батий до Києва з тяжкою силою, з безліччю сили своєї, і оточив місто... і не можна було чути [один одного в місті] через звуки скрипу возів його, ревіння безлічі верблюдів його, та іржання табунів його, і була заповнена земля Руська врагами...» Згідно з переказами, кияни та мешканці околиць міста під час штурму намагалися знайти безпечне укриття всередині Десятинної церкви: деякі з них піднялися на хори, інші відчайдушно шукали будь-яке захищене місце, щоби заховатися. Літописець розповідає, що церква впала під вагою людей, які зі страху забралися на склепіння. На думку відомого історика архітектури **Юрія Асєєва**, будівля була зруйнована внаслідок застосування стінобитної зброї. Всі люди, які намагалися врятуватися від небезпеки у мурованому храмі, трагічно загинули під завалами.

Розкопки археологів дозволили відтворити події, що відбулися 6 грудня 1024 року. Експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Каргера у 1939 р. виявила схованку у західній частині центральної нави Десятинної церкви. У квадратному колодязі глибиною понад 4,5 м було відкрито дві ніші, всередині знайдено обгорілі скелети двох дорослих людей, підлітка та собаки. Поруч археологи виявили фрагменти речей, що належали загиблим. Зокрема знайдено набір для роботи майстра-ювеліра (кам'яні ливарні формочки для відливання тринамистинних сережок, колтів, браслетів). Під шаром згарища нижче було знайдено бронзові прикраси та залізний шолом. На самому дні схованки на глибині 4,5 м виявлено рештки літньої жінки (поруч з нею – золоті та срібні прикраси, медальйони із зображеннями християнських святих), а також рештки юнака. У схованці також було знайдено інструменти для підкопу: дві сокири та дві дерев'яні лопати, а під північною стіною храму – викопаний лаз довжиною в 1 метр. Безумовно, це свідчить про спробу викопати хід з церкви до схилу Старокиївської гори, щоби втекти від ворогів.

«З огляду на знайдений хрест-енколпійон, один із загиблих був священиком, який і знав про підземну схованку в церкві. Жінка похилого віку, з огляду на знайдені біля неї коштовності, мала високий соціальний статус. Дорослому чоловікові належали шолом і меч. Ще один із загиблих був ювеліром, якому належали знайдені форми... Коли церкву охопило полум'я, перегоріли дерев'яні перекриття колодязя. Вони впали вниз, звільнивши місце для падаючих уламків стін, які заблокували вихід жінці і хлопцю, які переховувалися внизу. Скоріше за все, під масою падаючих стін і перекриттів загинули дві людини, рештки яких виявили у верхній частині колодязя. Підлітку з собакою вдалося знай-

ти притулок у ніші, де вони скоро задихнулися від диму та гару, які скупчилися у верхній частині споруди. Така сама доля чекала на тих, хто був внизу. Впевнившись, що вихід нагору заблоковано, юнак зробив невдалу спробу викопати підземний хід у північно-західному та південно-західному напрямках. Люди, рештки яких знайдено у схованці, ймовірно, є одними з останніх свідків Десятинної церкви» [4].

За версію істориків, під час небезпеки більшість мешканців міста перебігла із слабо захищеного Подолу до Верхнього міста. Фортифікаційні споруди Києва X–XI ст. були кращими у Східній Європі. Під час взяття Києва хан Батий знаходився навпроти дерев'яних Лядських воріт. Зруйнувавши стіни міста, татаро-монголи піднялися на вал та почали рукопашний бій із захисниками Києва. Згуртувавшись, озброєні кияни зосередили всі свої сили на обороні. Протягом однієї ночі вони зробили ще одне укріплення – навколо Десятинної церкви. Варто зазначити, що у 1230-ому році, напередодні татаро-монгольського вторгнення, Київ зазнав руйнації землетрусу. Отже, на момент захоплення міста Батиевими військами, стіни Десятинної церкви мали значні тріщини. За літописом: *«прийшли (татари) і була битва велика. Люди тим часом вибігли на церкву, і на церковні склепіння з пожитками своїми, і від тяжкості повалилися з ними церковні стіни»*. Трагічною була доля не лише тих людей, хто ховався у храмі, але й тих, хто опинився поза межами укриття.

Археологи дослідили залишки спалених київських будинків XIII століття та знайшли скелети людей зі слідами ударів сабель, стріл та копій. Навколо Десятинної церкви виявлено руїни княжого палацу, неподалік від нього – залишки будинків бояр та ремісничих майстерень, а також масові поховання: тисячі місцевих мешканців, знищених татаро-монголами. Під час розкопок на території Старо-

Фрагменти карнизу та голосників. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ. Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

Хрести-енколпійон. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ. Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

київської гори було знайдено зброю з дружинних поховань: кільчугу та шолом воїна, панцирні пластини, шпору, кістень, наконечник стріли.

Той факт, що люди прибігли під час ворожої атаки до Десятинної церкви та знайшли всередині храму підготовану раніше схованку, свідчить про те, що священики завчасно підготували цю яму з метою збереження церковних реліквій та цінних речей. Адже, за літописами, протягом XII ст. Десятинну церкву двічі грабували внаслідок княжих міжусобиць. Сховані у храмі та навколо нього коштовні скарби говорять про те, що кияни глибоко шанували освячену церкву та територію навколо неї, тому під час великої небезпеки вважали це місце найнадійнішим.

На Старокиївській горі в різні періоди шукачами-аматорами та професійними археологами було знайдено близько 20 скарбів із золотими та срібними прикрасами. «З 29-и скарбів, зафіксованих на площі в 10 га «граду Володимира», 16 було знайдено безпосередньо біля Десятинної церкви... Серед них переважають ті, що були закопані у

Нашийна гривна. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ. Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

грудні 1240 р.: це скарби, заховані мешканцями міста, обложеного військами Батия. Складаються вони переважно з гривень (грошових злитків срібла), жіночих золотих та срібних прикрас: колтів, браслетів, каблучок, сережок та інших ювелірних виробів» [5].

Спроби відшукати стародавні скарби налічують кілька століть, але, на жаль, на сьогодні по музеях збереглася тільки частина цінних знахідок. Більшість речей із скарбів, знайдених у XIX ст., «були розкрадені випадковими знахідниками, як правило – робітниками-землекопами... – навіть якщо скарб після знахідки потрапляв до фахівців, обставини його виявлення залишалися невідомими або недостовірними, що значно знижувало його наукову інформативність» [6].

Зокрема, не зберігся повністю до наших днів найбільший скарб, знайдений у 1842 р. археологом-аматором, поміщиком **Олександром Анненковим**. «Деякі дослідники намагалися реконструювати повний склад скарбу, який розійшовся як серед приватних осіб, так і серед музейних збірок Києва, Лубен, Москви та Нью-Йорка. За їхніми підрахунками, до нього входили: дві золоті посудини, дві срібні гривні «київського типу», 12 золотих колтів із перегородчастою емаллю, два зіркоподібних золотих колти й золоті медальйони, прикрашені перегородчастою емаллю та перлинною обниззю, золотий ланцюг, шість срібних золотих сережок, чотири срібних браслети, прикрашених черню» [7].

Пізніше, у 1875 році, поблизу Десятинної церкви, на розі вулиці Володимирської та Десятинного провулка, був знайдений та частково розкрадений землекопами скарб у мідній та глиняній посудині. «Робітники розбили глиняну посудину та привласнили 14 срібних «київських гривень» та кілька інших речей. Серед решти предметів, що потрапили до музею: зіркоподібний золотий колт, 34 золоті скоби для очілля, з яких чотири прикрашені емаллю та перлинною обниззю, золоте намисто з сімома лілієподібними підвісками та сімома реберчастими перлинами, два маленькі золоті колти з емаллю, три тринамистинні золоті сережки, два золоті перстні (один із зображенням лева), два срібні ланцюжки, три куски від золотого ланцюжка» [8].

Золотий колт із зображенням фантастичних птахів зі скарбу 1842 року. Виставка Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ.

Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

Під час розкопок у 1955 році по вул. Володимирській «у житлі XIII ст. біля печі було знайдено глиняний горщик, в якому були золоті колти, сережки, срібні кручені і пластинчасті браслети, перстні. Цей скарб був захований під час облоги 1240 року...Через 43 роки на протилежному боці вулиці було знайдено новий скарб,... тісно пов'язаний з подіями грудня 1240 року» [9].

Загалом, серед знахідок Десятинної церкви виявлені натільні хрести та енколпіони, нашійна срібна гривня, золотий колт з золотою рясною, кільце скроневе, застібка-фібула та інші коштовні речі. Отже, під час ворожої атаки мешканці міста намагалися врятувати своє життя та сховати найбільш цінні речі саме в церкві Успіння Богородиці та навколо неї, і саме тому протягом століть під землею на території Старокиївської гори зберігалось чимало давньоруських коштовностей.

Після жахливої татаро-монгольської навали єдина держава Київська Русь зникла. Наступні згадки про Десятинну церкву датовані вже 1605 роком. У XVII ст. київський митрополит **Петро Могила** повернув забрані уніатами Софійський собор та Десятинну церкву. Згідно з широківідомою версією він наказав розкопати руїни Десятинного храму і знайшов саркофаг із мощами св. князя Володимира: «главу було покладено у головний храм Київської Печерської лаври в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, кість – до Київського Софійського собору. Частина святих мощей опинилася в Москві, в Успенському соборі».

Але за іншими джерелами ця знахідка не є безперечно підтвердженим історичним фактом: у польськомовній «Тератургимі, або Книзі чудес...» 1638 року повідомля-

лось, що мощі «вигребено як маргарит із попелу у 1636 році» без жодних уточнюючих вказівок навіть про Петра Могилу. У більш ранній публікації – польськомовному «Патериконі» 1635 року – повідомлялося в загальних словах про початок розчистки фундаментів храму, щоб його «явити денному світлу», збереглися тексти чолобитних прохань 1670 року від настоятеля храму **Василя Бабського** до царя з проханням милостині і повідомленням, що мощі хрестителя Русі перебувають у Десятинній церкві. Це суперечить усім наведеним вище версіям легенди про археологічні відкриття Петра Могили [10].

У XVII ст. від церкви Успіння Богородиці «залишилися власне тільки руїни, і стоїть частина однієї стіни, що ледве видавалась на поверхню» [11]. Навколо залишків зруйнованої військом Батия церкви збудували дерев'яний храм в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці (відомий в народі під назвою «церква Миколи Десятинного»). Віднявши храм в уніатів, митрополит Петро Могила повелів збудувати на місці старих фундаментів кам'яну церкву. За заповітом, він залишив на відновлення храму 1000 золотих. «Більшість нової церкви складалася із залишків стін південно-західного кута стародавнього [Десятинного] храму, практично повністю перебудованих під час ремонту першої третини XII ст. Цілоком ймовірно, що широка кутова розкріплена пілястра, фриз з блоками грецького напису, вікна другого ярусу та ніші третього ярусу відносяться до декору фасадів південно-західного кута XII ст. Східна частина мо-

Фібула зі срібла з позолотою.

Діаметр 52 мм, довжина 133 мм, вага 113,25 гр.

Виставка Церква Богородиці Десятинна.

Архітектурно-мистецький образ.

Національний музей історії України. Фото О. Шапіро

гилянської церкви разом з апсидою, а також віконні отвори першого ярусу належать до реставрації XVII ст.» [12]. Саме у цій церкві зберігалася візантійська ікона Святого Миколая, що була вивезена св. князем Володимиром з Херсонеса (Корсуня). У XVIII ст. храм вимагав ремонту, його відновили у 1758 році за наглядом черниці Флорівського монастиря **Нектарії Долгорукої**.

У 1824 році митрополит **Євгеній Болховітін** ініціював дослідження руїн Десятинного храму, доручивши розкопки археологам **Кіндрату Лохвицькому** та **Миколі Єфімову**. А через кілька років, в серпні 1828-го року, розпочалося будівництво нової Десятинної церкви, під керівництвом петербурзького архітектора **Василя Стасова**. На будівництво нового храму було витрачено понад 100 тисяч рублів золотом. На жаль, новий варіант храму не мав нічого спільного із давньоруською церквою, збудованою св. князем Володимиром. Адже це був еклектичний архітектурний проект у імперському «візантійсько-московському» стилі, а центральний іконостас храму був копією іконостасу Санкт-Петербурзького Казанського собору. У 1842 році храм освятили митрополит Київський **Філарет**, архієпископ Житомирський **Ніканор** та єпископ Смоленський **Йосип**. А ще через 46 років – 11 липня 1888 року – там відбулося урочисте богослужіння на честь 900-річчя хрещення Русі.

За радянських часів Десятинну церкву за рішенням партійного керівництва України було зруйновано у 1928 році, у 1936 році залишки руїн храму розібрали на цеглу.

Важливо зазначити, що хоча ця унікальна споруда й не збереглася до наших днів, ми не маємо права недооцінити величезне значення першого мурованого християнського храму для нашої духовності, національної історії та культури.

На сьогодні існує більше 20 варіантів наукових проектів реконструкції Десятинної церкви. Археолог **Глеб Івакін** в одному зі своїх інтерв'ю розказав, що в майбутньому можна спробувати відтворити декілька варіантів реконструкції за допомогою сучасних технологій (лазерної проєкції). Під час розкопок фундаментів Десятинної церкви вчені дійшли до висновку, що план храму суттєво змінився ще під час будівництва.

Сьогодні ми можемо побачити на Старокиївській горі трасування фундаменту, що відтворює план споруди. Роботи з трасування виконані у 2015 році за фахової

підтримки Інституту археології на замовлення громадської організації «Андріївсько-Пейзажна ініціатива» благодійним коштом (кошторис робіт склав ~800 тис. грн). У пам'ять давньоруської святині в Києві у 2012 році створено Музей історії Десятинної церкви. Більша частина артефактів, знайдених на території храму та навколо нього, сьогодні зберігається в колекціях Національного музею історії України та Національного заповідника «Софія Київська», в Музеї історичних коштовностей України.

Десятинна церква є символом перемоги християнства – загальнодержавною святинєю та усипальницею представників княжого роду, сучасницею розквіту давньоруської держави часів князя **Володимира** та його наступника князя **Ярослава**. Згадаємо, що давньоруський літописець порівнював святого рівноапостольного князя Володимира із пророком та царем **Давидом**, а його сина князя Ярослава із царем **Соломоном**, який збудував Перший Єрусалимський храм. Саме після закінчення правління Ярослава і розпочався тривалий період боротьби за владу, внаслідок чого могутня держава втратила єдність, і нашим пращурам було дуже важко протистояти жорсткому загарбництву ворогів-кочівників. Після навали 1240 року князі опинилися у принизливому стані залежності від Золотої Орди та перетворилися на данників хана.

Але звернімося до заповіту князя Ярослава: *«сини мої, майте між собою любов, бо ви брати одного батька та однієї матері. І якщо будете ви в любові між собою, то Бог буде в вас, і підкорить вам противників ваших, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, в роздорах сварячись, то й самі погубнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її здобули вони трудом великим»*.

Адже виконання законів Божих є запорукою життя, свободи та благополуччя: так було в минулому, так є сьогодні, так буде завжди. Христові заповіді зобов'язують нас сьогодні любити Батьківщину, українську націю, культуру і традиції. І саме з любові до ближнього наші добровольці – захисники та захисниці України – готові віддати за Україну своє власне життя. Єдність, воля і братерство є міцним фундаментом державності, тому нам та нашим нащадкам важливо свято зберігати основи християнської віри і шанувати пам'ять першого мурованого храму, зведеного Христом Русі – святим рівноапостольним князем Володимиром на честь Божої Матері. ■

Література

1. Федір Андрощук. Десятинна церква: відома і невідома. Київ: Laurus, 2021.
2. Там само.
3. Комар О. Княжі знаки з Десятинної церкви. МІДЦ, Київ, 2016.
4. Федір Андрощук. Десятинна церква: відома і невідома. Київ: Laurus, 2021.
5. С.И. Климовский. Клад из руин Десятинной церкви. Восточноевропейский археологический журнал № 5 (6), сентябрь-октябрь 2000.
6. Там само.
7. Федір Андрощук. Десятинна церква: відома і невідома Київ: Laurus, 2021.
8. Там само.
- 9.. С.И. Климовский. Клад из руин Десятинной церкви. Восточноевропейский археологический журнал № 5 (6), сентябрь-октябрь 2000.
10. Федір Андрощук. Десятинна церква: відома і невідома. Київ: Laurus, 2021.
11. Г.Ю. Ивакин, Д.Д. Ёлшин. Церковь рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы: история, археология, изобразительные источники.
12. Там само.